

УДК 821.162.1.09 Лец (045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-204-8>

КАРТИНА СВІТУ В АФОРИСТИЦІ С. Є. ЛЕЦА

THE PICTURE OF THE WORLD IN APHORISTICS BY STANISŁAW J. LETZ

Рибальченко В.К.,

orcid.org/0000-000-3585-1174

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри германських мов, зарубіжної
літератури та методик їхнього навчання
Центральноукраїнського державного
університету імені Володимира Винниченка*

У статті на основі аналізу домінант аксіології та світогляду Станіслава Єжи Леца досліджуються особливості картини світу митця, який зробив вагомий внесок у світову афористику ХХ ст. Визначено основні чинники, що детермінували його світоглядну та мистецьку позицію, наголошено на філософічності творчості. З'ясовано, що пріоритетними для письменника є антропоцентрична та онтологічна проблематика. У центрі афористики С.Є. Леца постає людина в екзистенційному та аксіологічному вимірах. Незважаючи на домінуючий сатиричний пафос творчості письменника, доводиться думка про співвіднесеність позитивної програми мислителя з моральними основами життя, з вірою в людину. Гумор та сатира у художній системі Станіслава Єжи Леца стають засобами пізнання світу та своєрідною формою опору проти неприйнятної дійсності. Осмислюється роль культурної та історичної пам'яті, зв'язку поколінь у подоланні вселенського зла. Виокремлено концепти, що оприявнюють картину світу митця: свобода, людина, віра, час, право, історія, розум, влада, ідея, слово.

Проаналізовано принципи художньої структури афоризмів. Значна увага приділяється дослідженню засобів, які дають змогу проникнути у глибинний зміст висловлювання, розширити їхню смислову ємкість: парадоксальності, метафоричності, пародійній трансформації, мовній грі, асоціативності, оксюморонності, семантичним зсувам. На конкретних прикладах простежено розгортання концептів та векторів інтертекстуальних зв'язків, особливості їх вербалізації у картині світу митця.

Досліджено складну систему внутрішніх перекличок між афоризмами, які, віддзеркалюючи різні аспекти думки, ілюструють її багатоаспектність, складність людського буття та водночас спонукають читача до діалогу, інтенсифікують його інтелектуальну діяльність.

Особлива увага приділяється аналізу жанрової специфіки афористичної спадщини Леца, що, поєднуючи ліричний та сатиричний складники, відрізняється філософським поглядом на світ. У результаті дослідження стверджується, що ключовим для авторської картини світу Станіслава Єжи Леца є свобода як філософська і соціальна категорія, свобода як передумова творчості.

Ключові слова: афоризм, парадокс, іронія, гумор, світогляд, людина, історія, влада.

Based on the analysis of the axiology of dominants and worldview of Stanislaw Jerzy Letz, the article examines the features of the artist's world picture, which made a significant contribution to the world aphoristics of the twentieth century. The main factors that determined his ideological and artistic position are identified, and the philosophical nature of his work is emphasized. It is found out that the priorities for the writer are anthropocentric and ontological problems. In the center of the aphoristics by S. J. Letz an individual appears in their existential and axiological dimensions. Despite the dominant satirical pathos of the writer's work, the idea is proved that the positive programme of the thinker correlates with the moral foundations of life, with trust in a person. Humor and satire in the artistic system of Stanislaw Jerzy Letz become means of understanding the world and a kind of form of resistance against unacceptable reality. The role of cultural and historical memory, the connection of generations in overcoming universal evil is understood. There are selected concepts that identify the artist's world picture such as freedom, an individual, belief, time, law, history, a reason, power, an idea, and a word.

The principles of the artistic structure of aphorisms are analyzed. Considerable attention is paid to the study of the means which allow one to get into the deep meaning of the utterances and expand their semantic capacity: paradoxical, metaphorical, parodic transformation, language play, associativity, oxymoronicity, and semantic shifts. The development of the concepts and vectors of intertextual connections, the features of their verbalization in the artist's world picture are considered on the specific examples.

The complex system of internal overlaps between aphorisms is studied. They reflect various aspects of thought and illustrate its multidimensional nature, complexity of human existence, and at the same time encourage the reader to a dialogue and intensify their intellectual activity.

Special attention is paid to the analysis of the genre specifics of Letz's aphoristic heritage, which, combining lyrical and satirical components, is distinguished by a philosophical view of the world. As a result of the study, it is claimed that the key to the author's picture of the world by Stanislaw Jerzy Letz is freedom as a philosophical and social category, freedom as a prerequisite for creativity.

Key words: aphorism, paradox, irony, humor, worldview, personality, history, power.

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Афоризми, віддзеркалюючи концептосферу народу, відіграють важливу роль у передачі колективної та індивідуальної мудрості, в осягненні дійсності.

Двадцять та двадцять перше століття висунуло цілу низку митців (Дон Амінадо, Е. Кроткий, С.Є. Лец, Г. Малкін, Б. Крутієр, О. Перлюк, Р. Рудий), творчість яких значною мірою пов'язана саме з афористикою, що доводить окремішність та затребуваність «портативної мудрості», але вивчення афоризму як жанру характеризується недостатньо повним теоретичним розробленням, дискусійністю у визначенні домінуючих рис, відсутністю чіткої класифікації.

Актуальність запропонованого дослідження зумовлена також самобутністю постаті польського поета та афориста Станіслава Єжи Леца (1909–1966), творчість якого в Україні не отримала належного висвітлення. Його афоризми, що стали надбанням світу (у 60-ті роки очолювали списки бестселерів), досить довго були відомі українському читачеві у російських перекладах, тому знаходилися на маргінесах українського літературознавства. Окремі добірки афоризмів, «зачесаних цензурою», публікувалися у журналах «Всесвіт» (1966. № 10; 1968. № 3), «Вітчизна» (1969. № 12; 1971. № 6), «Слово і час» (1991. № 8).

За часів незалежності твори Леца окремими виданнями з'явилися у 2006, 2018 та 2020 рр. у перекладах українською мовою Андрія Павлишина, поетичних перекладах Віктора Марача, що повернув «незачесані думки» до фрашок, із яких починав свою афористичну діяльність митець.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у дослідження української афористики належить В. Скуратівському, Г. Ключеку, В. Калашнику, Б. Степанишину, В. Шевчуку, Ю. Григорчук. У центрі уваги науковців була афористична творчість Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Ліни Костенко, Віри Вовк.

Першим перекладачем афоризмів Леца українською (ще за життя автора) у діаспорі був Ігор Костецький, особисто знайомий із письменником. Йому належить і передмова до мюнхенської збірки 1965 р., що започаткувала дослідження афористичної спадщини митця. Більшість сьогоднішніх публікацій про письменника зосереджена на висвітленні основних моментів його біографії та світогляду.

Найбільш авторитетною дослідницею творчості Леца є Лідія Марія Коська, видавчиня, редакторка та упорядниця тому «Незачесані думки, прочитані в нотатниках і на серветках тридцять років згодом» (1996), що не публікувалися із цензурних мотивів. Їй належить ґрунтовна монографія, присвячена польському поету «С. Лец. Автобіографія слова», видана у 2015 р. у Варшаві. Своєрідною квінтесенцією колосальної праці Л. Коської стала її «Пурімово-уродина лекція для Станіслава Єжи Леца», прочитана у Львові на честь 110-ї річниці з дня народження письменника у березні 2019 р. [1].

Розвідка Андрія Павлишина «Залишилося мало часу. Нам і далі загрожує вічність» [2], перекладача і цієї промови, і афоризмів Леца, розкриває особливості життєвого та творчого шляху письменника, його зв'язок із Галичиною та її своєрідною культурою.

Постановка завдання. Мета роботи – дослідивши світоглядні позиції С.Є. Леца та ідейно-художні особливості його афористики, визначити концепти, що оприявнюють концептосферу людини і світу, проаналізувати їхню художню структуру, виділити домінантні слова, які дають змогу проникнути у глибинний зміст висловлювання, з'ясувати тенденції побудови, розгор-

тання концептів та векторів інтертекстуальних зв'язків, особливості їх вербалізації у картині світу митця, розглянути жанрові особливості афористики Леца та засоби, що увиразнюють його концепцію людини та світу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз дефініцій, пов'язаних із жанроутворюючими ознаками афоризму, засвідчує дискусійність та недостатню вивченість цього мистецького феномену. Практично всі дослідники як обов'язкові відзначають такі риси, як автономне існування, глибина та конденсованість висловленої думки, відсутність зв'язку з комунікативною ситуацією, стислість, інформативна насиченість, узагальнення та рефлексія. Так, Н. Шарманова визначає афоризм як «логічне, образне судження узагальнювального характеру, що в категоріях раціональності чи парадоксальності відбиває навколишній світ і виступає еквівалентом предикативної структури» [3, с. 236], акцентуючи «автономний текстовий статус, неодноразовість відтворення в мовленні і входження до національної когнітивної бази» [3, с. 237]. Серед науковців немає єдності відносно смислової закінченості та образної форми як необхідної ознаки жанру. Так, автори енциклопедичної статті наголошують на цих складниках: афоризм «передає узагальнену закінчену думку повчального або пізнавального змісту в лаконічній увиразненій формі» [4, с. 48]. Тлумачний словник Даля підкреслює уривчастість, незавершеність як суттєвий показник афористичного судження: «коротке ясне висловлювання, ...що ґрунтується на досвіді і міркуванні, уривчає, але повне по собі твердження» [5]. Відсутність чи наявність доказовості, аргументації також є питанням дискусійним. Автори афоризмів, осмислюючи їхню специфіку, відзначають потребу «лишити повітря між рядками – людина додумує ці паузи. Заповнить їх своїм почуттям, своїм розумінням» [6, с. 207].

В. Скуратівський слушно зауважує, що саме мудрість є «автентичним смисловим та естетичним ключем до афоризму ... абсолютним ключем до ядерної структури його змісту, його способу і вислову» [7, с. 12].

Афоризми Леца, якого називають останнім класиком афоризму, ніби висвітлюють дорогу автора до цілісного розуміння життя у його складнощах. Вектор його творчого і людського шляху можна визначити словами Ліни Костенко з вірша «Смертельний падеґрас» – «гармонія крізь тугу дисонансів». Варто хоча б декількома штрихами окреслити постать письменника, який є своєрідним утіленням людини на перехресті епох та культур. Визначальними чинниками формування його особистості була родина, що вирізнялася аристократизмом не тільки походження, а й духу; дитинство та рання юність, проведені у Львові та Відні, що назавжди детермінували галицько-віденський вимір світогляду і творчості, та розбурханий час, що не тільки продукував привабливо-небезпечні соціально-філософські ідеї, а й оприявнював їх, ставлячи смертельні експерименти над цілими країнами. Майже ровесник століття, Лец випробував на собі вплив тоталітарних ідеологій та режимів, які їх утілювали. У юності, незважаючи на знатне походження та відсутність матеріальних проблем, поет-початківець сповідував демократичні ліві цінності – цілком природно для романтичних 20-х та для його мистецького оточення.

Влада досить швидко відчула небезпечність і публікацій молодого журналіста, і заснованого ним кабаре «Театр крутіїв (або пересмішників)», діяльність якого заборонили після восьми виступів. Щоб уникнути переслідувань польської влади за участь у заходах антифашистського Народного фронту, митець переховується у Румунії, потім працює адвокатом у Чорткові. Від Другої світової війни тікає до Львова, де разом із групою польських письменників підписує заяву про схвалення приєднання Західної України до СРСР. Цей учинок та вступ до спілки радянських письменників України, що давав єдину можливість легально заробляти літературною працею, у подальшому стануть причиною звинувачень Леца у конформізмі, співробітництві з комуністичним режимом. Та життєвий і творчий шлях письменника свідчить, що його світогляд формується у запереченні всього, що пов'язано з поняттями «фашизм», «антисемітизм», «тоталітаризм» та «тиранія», неприйнятними для нього не тільки в ідеологічному плані, але і в естетичному. У Львові Лец спілкується з Є. Маланюком та Б.-І. Антоничем, які, знаходячись на «трагічних

терезах» історії, також мали вибрати між «стилетом і стилосом». Дослідниця О. Буряк вважає, що «поет (Антонич) чітко сформулював свою аполітичну позицію під час вручення йому літературної нагороди львівського «Товариства письменників і журналістів», проголосивши «відвагу йти самітно й бути самим собою» [8, с. 9], визначивши пріоритет вічних цінностей та естетичних категорій. Шлях, вибраний С.Є. Лецом, відрізняється від позиції і Маланюка, і Антонича: уже своїм псевдонімом письменник (Лец у перекладі з німецької та ідиш означає «блазень», «пересмішник») підкреслює наявність маски як домінанти своєї творчості, а зміст його лірики, фрашок та афоризмів засвідчує глибоку зацікавленість проблемами сьогодення. Позицію Леца, якого, як і українських поетів, валять «береги краси», промовисто розкривають його слова: «У джунглях носять військові шоломи, для маскуванню покриті сіткою з вплетеною у неї зеленню. А я ношу фригійський ковпак із нашитими на нього блазеньськими бубонцями» [9, с. 14].

Як відомо, фригійський ковпак у багатьох європейських народів є символом свободи, тож письменник досить прозоро ототожнює його з військовим шоломом, який для маскуванню прикрашений атрибутами блазня, адже «трагізм епохи найкраще відображає її сміх» [10, с. 19]. Іронія рятувала від цинізму, а маска циніка приховувала страждання. Завдяки цьому «драма існування на мить заслонюється строкатим плащем веселощів, жарту, щоб сказати щось більше або безпечніше» [1]. Не схильний до сентиментальності, Лец разом із тим порівнював себе з духівником особливого роду, «котрий дорогою до місця страти розповідає приреченим дотепи, у глибині душі не втрачаючи віри, що сам він обов'язково повернеться назад» [9, с. 255].

Із кінця червня 1941 р. до липня 1943 р. Лец перебуває у концтаборі під Тернополем, звідки двічі намагається втекти (вдруге успішно). Стан, коли «життя і смерть на шальках терезів» (з вірша «Апо 1943», збірка «Польовий щоденник»), стає не поетичною фігурою, а щоденним світовідчуттям письменника.

Лідія Марія Коська, один із найавторитетніших дослідників творчості Леца, не згадує факт убивства конвоїра, про який говориться практично у кожній публікації про письменника у Мережі (автори посилаються на вірш «Хто копав собі могилу»). Коська пише про втечу з концтабору у здобутому за хабар мундирі есесовця. Такі різночитання, на нашу думку, є свідченням нерозривності, нероз'єднаності життя та творчості, біографії реальної та творчої, адже сам Лец писав, що «кожна біографія людини, вигадана нею, автентична». На думку Л.М. Коської, «Лец був егоцентриком власної творчості, яку вбачав у тісному зв'язку зі своєю біографією... Лец дійсно мусив за свою участь у творчості дорого платити реальною валютою життя» [1].

Після втечі з концтабору Лец опинився в окупованій Варшаві, самотність та відчай приводять його до спроби самогубства. Приєднання до комуністичного підпілля, партизанського руху повернули письменника до життя, ставши своєрідною індульгенцією в очах радянської влади. Пост аташе з питань культури у дипломатичній місії соціалістичної Польщі у Відні, отриманий у 1946 р., здавалося б, вершина кар'єрних мрій! Але у 1950 р. Лец несподівано емігрує до Ізраїлю, де прожив два роки. Після повернення у Польщу письменник, ставши персоною нон грата для владних та білялітературних кіл, виживає за рахунок перекладів, які часто видавалися під чужими прізвищами. Та найнестерпнішою була превентивна автоцензура, що накопичувала не тільки ненависть та презирство до влади, а й неповагу до себе, адже свободу Лец сприймає як абсолютну цінність і передумову творчості.

Після відлиги 1956 р. Польща стає «найбільш відкритим і вільним баракком соціалізму», що дає Лецові можливість в останнє десятиліття життя широко публікуватися, відчутти не просто популярність, а любов читацької аудиторії. У 1957 р. виходять «Незачесані думки», у 1964-му – друге доповнене видання, а у рік смерті Леца світ побачили «Нові незачесані думки». Знадобилися тридцять років та клопітка праця Лідії Коської, щоб читач зустрівся з «Незачесаними думками, прочитаними у записниках та на серветках...».

На початку творчого шляху Лец спростив своє прізвище, відмовившись від баронського прізвища Туш та аристократичної приставки «де», а після війни всупереч віянням часу повер-

нув її до свого ймення. Це не було словесною грою, яку так полюбляв Лец протягом усього життя. Цей жест оприявнює і повернення до витоків роду, підкреслення своєї шляхетності у пору, коли вона була не просто не затребувана, а гнана, і, водночас улюблене Лецом показування язика публіці. Письменник вистраждав право на мудрість не тільки закликком пройти по життю з «примруженим поглядом, сповненим гідності» [9, с. 114], а й усім своїм життєвим шляхом, ствердженням позитивної програми, що прочитується у його незачесаних думках.

Думка про впорядкованість, цілісність художнього світу Леца, на перший погляд, здається парадоксальною, адже автор віддзеркалює химерну, дисгармонійну дійсність із перевернутими цінностями.

Незважаючи на заперечення Лецом пафосу, який у його розумінні тотожний пишномовності, високопарності та нещирості, читач ХХІ ст. не може не відзначити пафос гуманізму та гумору, яким пронизана творчість письменника. Сатира у тоталітарному світі стає своєрідним випробуванням не тільки інтелекту, а й характеру. На думку митця, «сатирики – це контрабандисти, що вивозять пафос за межі смішного» [9, с. 504], і «сатирі доводиться відновлювати те, що було зруйновано пафосом» [9, с. 121].

Афоризми Леца – це не просто критика знавіснілого часу та його вождів-тиранів, а глузування над ними, вони допомагають звільнитися від страху, адже те, що висміяне, вже не таке страшне: Лец позбавляє Зло, втілене у владі, демонізму. Таким чином, письменник наближає читача (і, що особливо цінно, і себе) до осягнення абсолютних цінностей у цьому розколотому, розгармонізованому світі, ніби закликаючи «перебувати у буттєвому полі світового світла. А не на боці його демонічної альтернативи» [7, с. 24], нагадуючи про перспективи, можливості людини. Відсутність етичного імперативу, претензій на повчальність, відсутність клінічного пафосу не означає розмитості моральних критеріїв. Естетичне протистояння часові бездуховності та знецінення особистості впливає і на етичну сферу людини, веде до думки про існування Істини.

Навіть стверджуючи відносність як один із головних принципів соціуму, Лец не опускається до релятивізації моральних норм, оксюмороном «фанатик релятивізму» [9, с. 462] вияскравлює власне розуміння будь-якого радикалізму. Незважаючи на те що на долю письменника випало чимало випробувань, жорсткі жорна владних режимів митець відчував буквально на власній шкірі, саме гумор та почуття самоіронії допомогли зберегти душу живу: «Єдине, що зберегло цілісність моєї картини світобудови, – це пануючий у мені хаос» [9, с. 310].

Світосприйняття С.Є. Леца не вкладається і в прокрустове ложе оптимістичного чи песимістичного бачення. Парадоксальність його погляду на сучасну людину, тонке відчуття межі між справжнім та позірним нагадують думку Паскаля про те, що «люди діляться на праведників, які вважають себе грішниками, і на грішників, які вважають себе праведниками». Незважаючи на іронічність, скептицизм, подекуди саркастичність у картині світу Леца, авторська позиція ближча до прийняття життя з усіма недоліками та вадами. «Незачесані думки» – не наклеп на людину, не похмура констатація її нікчемності та ницості. Крізь різкі, жорсткі, на перший погляд, мізантропічні судження, соціальні та психологічні викриття прозирає обличчя пересмішника, що висловлює свої міркування з болем за людину, не розтоптує її гідність, а подібно великим сатирикам минулого підносить люстерко до наших очей. І одночасно простягає руку допомоги, сподівання на людину в людині: «Межа між світлом і тінню – ти» [11, с. 38], адже усвідомлення власної, м'яко кажучи, недосконалості – перший крок до зміни, трансформації, відродження, що провокує інтенцію до неприйняття цієї дійсності, до протесту. Сатирик досить рідко виступає від свого «я», але, виходячи на пряму розмову з читачем, чітко формулює своє етичне й естетичне кредо: «Люди, я сміявся разом із вами і заради вас, коли би були нелюдьми, я спрямовував свій сміх проти вас. Але я ніколи не сміявся над вами» [9, с. 385].

Його афоризми, на перший погляд, близькі до чорного гумору зіштовхуванням в одній фразі взаємозаперечних суджень та інтонацій: «Я повний оптимізму. Людство пододало закони моралі, чому б йому не подолати закони фізики?» [9, с. 128]; «Оптимізм і песимізм відрізня-

ються лише датою кінця світу» [9, с. 28]; «Люди коли-небудь стануть братами і знову почнуть з Каїна та Авеля» [9, с. 281]. Гіркий оптимізм Леца, доза Леца справляє зцілюючий ефект, стає ліками від розпачу: «Я мусив розправити крила, бо мене викинули з найвищих висот без парашута» [9, с. 139], спонуканням до дії: «Дмухаймо самі в наші вітрила» [9, с. 51].

Незважаючи на відсторонено-іронічний погляд на сучасність, Лец – не зверхній спостерігач, разом з іншими він поділяє їхню трагічну долю, він учасник трагікомедії життя, що не моралізує, а й себе включає в аналіз: «Незачесані думки – цитати з трагіфарсу мого життя» [9, с. 354].

Афористиці Леца притаманна однозначна етична оцінка, що співвідноситься з моральними основами життя. Мета – допомогти людині пізнати саму себе – зближає Леца з моралістами XVII ст. Ларошфуко, Паскалем та Лабрюйєром, як і вони, письменник намагається зрозуміти: джерело зла у суспільстві чи у самій природі людини, як уберегти людину від зла?

Позитивна програма Леца стверджує безкорисливість, мужність творити свою долю і бути відповідальним за неї, шляхетність, що передбачає здатність розуміти чужі інтереси і поступатися своїми не заради якихось абстрактних ідеалів, а просто щоб не втратити людину у собі. При цьому письменник досить рідко звертається до таких понять, як «душа», «мораль», уникає менторства, завдяки чому його думки набувають особливої вагомості, гіркого присмаку власної причетності, вистражданості: «Протез душі повинен бути невидимим» [9, с. 60].

Саме актуалізація культурної та історичної пам'яті, повернення людини до справжнього, до першоджерел, за Лецом, здатні здолати Хаос, адже «слабка пам'ять поколінь зберігає лише легенди» [9, с. 96]. Подібно мешканцям маркесівського Макондо Лец нагадує нам і собі, що Бог є: «Як же іноді хочеться помолитися про існування Бога!» [9, с. 116]. «Неважливо, чи Бог створює собі вірян, чи віряни створюють собі Бога, головне – щоб Він був!» [9, с. 477].

Мотив сумнівів, що домінує у творчості Леца, поетика недовомовленості зумовлюють активність читача, провокують читача на діалог, інтенсифікують його інтелектуальну діяльність, викликають культурний шок як реакцію на афоризм. Для Леца знак питання є своєрідним «гербом свободи» [9, с. 485], «єпископським посохом» [9, с. 522]. «Навіть якщо рот закритий, питання все одно залишається відкритим» [9, с. 160]. «Диктатори повинні заборонити знаки питання – тоді ніхто не зможе сумніватися, а самі вони питань не ставлять – тільки дають відповіді» [9, с. 447].

У творчому доробку письменника дуже багато афоризмів-питань, відповіді на які він намагається шукати з читачами-однодумцями, які, наповнюючи смисловий простір між словами, надають думкам автора не просто багатозначності, а ще й якогось зухвалого бешкетництва: «Що краще: штучне процвітання чи природне убозтво?» [11, с. 517]; «Невже повинна настати ніч, щоб у ваших головах просвітліло?» [9, с. 407]; «Невже люди ростуть тільки для того, щоб воювати за те, хто з них вищий?» [9, с. 84]; «Цікаво, а хто був міністром культури і мистецтва у часи Шекспіра?» [9, с. 405].

Мовна гра як свідоме руйнування правил та стереотипів стає одним із головних прийомів емоційного впливу на реципієнта, дає змогу чути два слова, коли було сказане одне: «Слід бодай сказаним окреслити межі недовомовленого» [9, с. 534].

Лец досить рідко звертається до своєї аудиторії з порадами та повчаннями. Але у ставленні до тиранії, деспотизму, до питань війни і миру мислитель має тверду імперативну позицію: «Хочеш витиснути сльозу з очей тирана? Тоді візьми його за горло» [9, с. 409]; «Кричи про небезпеку! Інакше станеш застережним плакатом, коли тебе розмажуть по стіні» [9, с. 181]; «Неможливо завжди бути неслухняним, іноді потрібно бути розлютованим» [9, с. 427]; «Щоб розгорнути знамена, доводиться йти проти вітру» [9, с. 432]; «Гарантія миру – закопати сокиру війни разом із ворогом» [9, с. 161].

Обсервуючи сучасне йому суспільство на новому етапі розвитку, Лец визначає його як «поразку усіх над усіма» [9, с. 521], парадоксально відсилаючи нас до відомого вислову філософа XVII ст. Т. Гоббса, адже чим ще може закінчитися «війна всіх проти всіх», коли «циві-

лізація озброїлася лише мілітаризацією» [9, с. 415]? Другу половину ХХ ст. афорист пророчо називає «півстоліття астронавтів та астрологів» [9, с. 450], а вислови «епоха великої ретуші» [9, с. 505], «епоха ентузіазму в байдужості» [9, с. 458] без прив'язки до часових меж стають характеристикою всеосяжною.

Обов'язковою умовою взаємин людини та держави для Леца є пріоритет людини: «Конституція держави повинна бути такою, щоб не порушувати конституції громадянина» [9, с. 11]; «От якби вищою гідністю держави була людська гідність!» [9, с. 171].

Письменник попереджає homo politicus'a про небезпеку перебування на владному Олімпі: «Знаходячись на вершині, ти перебуваєш над безоднею» [9, с. 57]. Гра слів у судженні «До того, хто не здійснює реформ, постукає Реформація» [9, с. 387] засвідчує своєрідний історичний оптимізм Леца (хоча й дуже гіркий!), що ґрунтується на знанні історії, яку він трактує як «зібрання фактів, яких не повинно було бути» [9, с. 196], «Будь-який режим рано чи пізно перетворюється на старий режим» [9, с. 177].

У митця немає жодних ілюзій і відносно так званих борців із владою. Убивчою іронією та сарказмом забарвлені їхні образи: «Бунтівники підняли кулаки, але, піднісши їх до голів, віддали честь» [9, с. 419]; «Він опозиціонер! Виголошуючи тост, тримав келих у міцно стиснутому кулаку» [9, с. 179]; «Не довіряй усім цим синам свободи: скільки ж то разів її гвалтували» [9, с. 117].

Особливо саркастично звучать афоризми про бюрократизацію сучасного життя: «Я впевнений у неминучій загибелі усіх земних організмів – але не організацій» [11, с. 488]; «Вже сам знак параграфа має вигляд знаряддя торгур» [9, с. 18]; про пієтет перед владою і сакральну мрію про підвищення у чиновницькій ієрархії: «Завжди можна бути підвишеним хоч трохи повище» [9, с. 171]; «Біси діляться на занепалих ангелів та людей, які отримали підвищення» [9, с. 118].

Розвінчання ницості влади поєднується з викриттям духовного убозтва, морального отупіння, рабства, пристосуванства, стереотипів рутинного мислення, заскорузлості: «Я не згоден з математикою. Вважаю, що сума нулів – дуже страшна величина» [9, с. 121]; «Ряди нулів легко перетворити у ланцюги» [9, с. 70]; «Маріонеток повісити найлегше. Мотузка вже є» [9, с. 21]; «Німота громадян говорить голосом історії» [9, с. 480]; «Вірнопіддані! Їх не збентежиш виглядом золота, якщо на ньому немає проби» [9, с. 206]; «Що таке гнучкість хребта? Здатність засунути голову в годівницю, не випавши при цьому із сідла» [9, с. 414]; «Він ніколи не схилявся у поклонах – падав ниц» [9, с. 415]; «Багато ослів самі впрягаються у колісницю переможця – прагнуть здаватися скакунами» [9, с. 423].

Лець, вільний від ідеалізації народу, бачить насамперед людину, цінує у ній почуття гідності, вважає, що саме безликість, безособистісність веде до втрати свободи: «Більшість має певний світогляд, який визначено меншістю» [9, с. 266]; «Не люблю народів, які не діляться на людей» [9, с. 325].

Мислитель застерігає від сліпого слідування ідеї, викриваючи словесну еквілібристику пропагандистської машини Третього рейху, яка трансформувала ідею «Труд – це свобода» у напис на воротах Бухенвальда «Праця робить вільним» [Див.: 9, с. 13]. ХХ ст. стомилося від ортодоксальності гасел та лозунгів: «Ідею можна задогматувати до дірок» [9, с. 22], «Вікно у світ можна затулити газетою» [9, с. 13]. На думку Леца, саме розум, здатність до міркування, заперечення однодумства ставлять бар'єри на шляху маніпуляції масовою свідомістю, унеможливує формування довгострокових алгоритмів масової поведінки, декорування влади атрибутами сучасної цивілізації та демократії. Його афоризми – це апеляція до свідомості, моралі через осміяння об'єкта страху, позбавлення ореолу всемогутності розвінчання: «Народ може мати одну душу, одне серце, одні груди, що їх він наражає на небезпеку, але біда, коли він має тільки один мозок» [10, с. 20]. Гумор стає тригером до пробудження розуму від сну, своєрідним маркером правди. Ставлячи діагноз хворому суспільству, Лець починав процес зцілення, та й сам позбавлявся хвороби страху та конформізму.

Афоризми Леца, віддзеркалюючи різні аспекти думки, утворюють складну систему внутрішніх перекличок, взаємно заперечуючи проголошені сентенції, ніби ілюструючи філософ-

ську тезу про відсутність істини в останній інстанції, про відносність усього суцього. Так, бінарну опозицію Слово – Мовчання Лец розглядає у різних смислових площинах, стверджуючи багатоаспектність цієї проблеми. «Мовчання треба чути у його контексті» [9, с. 344], адже іноді саме мовчання стає викликом вселенському знавісінню: «Іноді потрібно замовкнути, щоб тебе вислухали» [9, с. 37]. Автор афоризмів уже самим зверненням до мінімалістичної форми намагається унебезпечити світ від «інтелектуальної посухи, яка заливає нас зливою слів» [11, с. 547]. І водночас митець стверджує силу слова у формуванні резистентності до заскоружності: «Іноді здається, що це не слово нездатне осягнути світ, а світ нездатен наповнити слово» [9, с. 493]. Екзистенційна лаконічність або «лаокоонічність», як говорив сам Лец, здатність у стислій та витонченій формі висловити роздуми про людину і світ, зумовлені гірким досвідом автора: «Афоризм залишає більше місця для людини» [9, с. 511].

Аналізуючи поетику Лецових афоризмів, Л.М. Коська зауважує: «Лец слова демаскував, будив, підслуховував. У реченні він ставив їх так поруч одне з одним, щоб показати їхні глибокі шари, майже біологічні, внутрішнє життя. Там, з-під оболонки сучасної ідіоми і жарту, просвічують їхні прадавні жести... там слово рухається і дихає, там поняття змінюється на образ» [1].

Визначальним в аксіології Леца та його картині світу є мотив свободи – несвободи, що актуалізується в образах в'язниці: «Давайте руйнувати Бастілію ще до того, як їх збудують» [9, с. 71]; «Коли Бастілію розвіються прахом, повстань нарешті з нього, людино!» [9, с. 181]; правосуддя: «З часом правосуддя перейшло від обміну – око за око, зуб за зуб – на рівень купівлі – продажу» [9, с. 72]; жертви та ката: «Не кожному випадає щастя бути жертвою, декому доводиться вдовольнятися роллю ката» [9, с. 465].

Концепт свободи в афористиці Леца часто пов'язаний із лексемами «язик», «зуби», «усмішка»: «Показувати язик, не демонструючи, що крутиться на його кінці, – особливе мистецтво» [9, с. 121]; «Не дайте нав'язати собі свободи слова раніше свободи думки» [9, с. 221]; «Поцілунки Юд затуляють рот поетам» [11, с. 671]; «Показуйте язик перед тим як зціпити зуби» [9, с. 204]; «Шириною посмішки можна вимірювати межі свободи» [9, с. 109]; «Говорять, коли випадають зуби, язик здобуває більшу свободу» [9, с. 71]. Інший варіант перекладу «Після втрати зубів у язика нібито більше свободи» знімає конотацію віку, адже зуби можуть випадати природним шляхом від старості, і актуалізує семантичне нашарування насилля.

Зіштовхуючи несумісні поняття та категорії, Лец створює комічний ефект, який нівелює дидактичність і посилює сарказм: «Урахуйте досвід орнітологів. Щоб поети могли розправити крила, вони мають вільно користуватися перами» [9, с. 9].

Афоризми фіксують етапи рефлексії автора і подібно поезії (а на ліричній природі своєї творчості наполягав сам Лец!) дарують читачеві ефект самоідентифікації з письменником, творцем, долаючи тотальне відчуття самотності, притаманне людині ХХ та ХХІ ст. Спорідненість із лірикою виявляється завдяки витонченій структурі, орієнтації на сугестивність та несподіваним зв'язкам між словами, що ніби висвітлюють нові відтінки значень.

Смислово домінанту афоризмів Леца неможливо прив'язати до емоційної чи раціоналістичної сфери – у цьому й полягає їх принадність для читача. Автор проголошує органічну єдність розуму та почуття, досить розхитану останнім часом: «Замінити думку може тільки мудре серце» [9, с. 536]. Доречно згадати відгук одного з читачів, який зауважив, що для прочитання афоризмів Леца «треба бути начитаним, на що автор негайно відповів: «А треба!»» [9, с. 17].

Тонкий ліризм, зворушлива інтимність віршів Леца («Чи з мене /не добра людина? / Видушую / з затиснутого кулака /з кривавої трагедії / цих кілька краплинок сміху / в яких / мусить відбитись / вранішня зірка / щоб стало відомо / чи світає» [Цит. за: 10, с. 7] відлунюються і в його афористиці: «А найстрашніше, коли ти самотній усередині себе» [9, с. 236]; «Людині необхідні споживачі її почуттів: інакше серце розірветься» [9, с. 236].

Творчість Леца спростовує думку, що традиційний афоризм працює не образом, а думкою. У нього за судженнями приховуються образи, які стають символами: напівінтелігент, кри-

тик, обиватель, митець ангел, демон, Бог, ніби ілюструючи слова О. Потебні про «згущеність думки», яка втілюється у «чуттєвий образ, замінюючи всі його стихії одним уявленням, розширюючи свідомість, надаючи можливість руху великим мисленнєвим масам» [12, с. 51].

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що пріоритетною в афористичній творчості Леца є онтологічна та антропоцентрична проблематика. Перед читачем постає людина в екзистенційному та аксіологічному вимірах. Картина світу митця вияскравлюється через концепти «людина», «свобода», «історія», «розум», «слово», «влада». Їх художньому втіленню сприяють такі мовно-стилістичні засоби, як парадоксальність, зіштовхування несумісних понять та категорій, метафоричне розширення семантики, інтертекстуальні та асоціативні зв'язки, пародійні трансформації, мовна гра. Письменник прагне донести універсальний сенс буття через осмислення своєї власної точки зору на конкретні події, тенденції сучасної дійсності. Апелюючи до культурно-історичного досвіду свого народу, Лец у «Незачесаних думках», цій «Книзі Буття в обкладинці з ... власної шкіри» [9, с. 316], розширює читацьку аудиторію до світової, сприяє своєрідному об'єднанню читацької аудиторії навколо абсолютних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коська Л.М. Пурімово-уродинна лекція для Станіслава Єжи Леца. URL: <http://zbruc.eu/node/87902> (дата звернення: 02.02.2023).
2. Павлишин А. «Залишилося мало часу. Нам і далі загрожує вічність» ; вид. 2-е. Київ : Дух і Літера, 2021. 352 с.
«Залишилося мало часу. Нам і далі загрожує вічність» (Станіславу Єжи Лецу виповнилося 110 років). С. 330–341. URL: <https://zbruc.eu/node/87528> (дата звернення: 02.02.2023).
3. Шарманова Н.М. Знаковість афористики Б.Д. Грінченка: перетин мовного та національного кодів. *Філологічні студії. Лінгвістика і поетика тексту*. 2014. Вип. 10. С. 233–247. URL: <https://core.ac.uk> (дата звернення: 07.02.2023).
4. Українська мова. Енциклопедія / В.М. Русанівський та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 752 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь русского языка. URL: <https://gufo.me>dict>dal>> (дата звернення: 09.02.2023).
6. Дзюба І., Костенко Л., Пахльовська О. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». Київ : Либідь, 2016. 584 с.
7. Скуратівський В. Афоризм – колись і сьогодні. *Українська афористика*. Київ : Просвіта, 2001. С. 9–26.
8. Буряк О. Міфологізм художнього мислення Богдана-Ігоря Антонича та Ігоря Калинця : монографія. Кропивницький : Лисенко В.Ф., 2021. 118 с.
9. Лец С.Е. Непричесанные мысли / пер. с пол. Е.В. Смирновой. Москва : РИПОЛ классик, 2013. 540 с.
10. Лец. С.Є. Нові незачісані думки. Вибір у перекладі та з передмовою Ігоря Костецького. Мюнхен : На горі, 1965. 36 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/25107/file/pdf> (дата звернення: 18.01.2023).
11. Афоризми: Велика книга мудрості / упоряд. О.О. Мінько. Київ : КМ Publishing, 2012. 768 с.
12. Потебня О. Думка й мова. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* / за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 2002. 831 с.